

KRIITTINEN TEORIA JA UUDET LIIKKEET *

Pertti Töttö

Kriittinen teoria ja uudet liikkeet. Mitä tekemistä niillä on keskenään? Ja miten ihmeessä ne liittyvät tulevaisuudentutkimukseen?

Käytän filosofien esitystapaa ja annan tiivistetyn vastauksen heti alussa. Noita kolmea yhdistävä voidaan ilmaista seuraavasti:

Tulevaisuuden tutkiminen on tulevaisuuden tekemistä.

1. Marxismin kriisi

Kriittisen teorian nimellä tunnettu tutkimusohjelma luotiin *Max Horkheimerin* johdolla kolmekymmentäluvun alussa. Ohjelmaa koetettiin toteuttaa, kunnes siitä seuraavan vuosikymmenen puolivälissä luovuttiin, ja kriittinen teoria sai uuden merkityksen. Viisikymmentäluvun kriittinen teoria oli pessimismin sävyttämää kulttuurikritiikkiä. Kuusikymmentäluvulla alkuperäinen kriittinen teoria löydettiin uudelleen — löytäjänä oli opiskelijaliike. Seitsemänkymmentäluvulla se taas unohdettiin, koska opiskelijaliike oli löytänyt kriittisen teorian takaa marxismin ja marxismin takaa leninismin. Kahdeksankymmentäluvulla leninismin takaa löydettiin taas marxismi ja marxismin takaa kriittinen teoria — löytäjänä vaihtoehtoliike.

Näistä kriittisen teorian viittä vuosikymmentä kuvaavista ylimalkaisista väittämistä viisi ensimmäistä lienee yleisesti hyväksytyjä. Kuudetta sitä vastoin täytyy perustella.

Väitteen, että uusilla liikkeillä on jotain tekemistä kriittisen teorian kolmannen tulemisen kanssa, voi kytkeä puheeseen marxismin kriisistä. Vaihtoehtoliike on marxismin kriisin ilmentäjä ja kriittisen teorian löytäjä kahdessa mielessä: yhteiskunnallisena subjektina ja yhteiskuntatieteellisenä objektina. Vaihtoehtoliikkeen syntyminen osoittaa marxismin menettäneen kykynsä toimia yhteiskunnallisen oppositioliikkeen teoreettisen itseymmärryksen luojana. Vaihtoehtoliikkeen tutkimuksessa tämä näkyy oikeaoppisista marxilaisista selityksistä luopumisena.

Ei tietenkään pidä yleisesti paikkaansa, että tämä marxismista luopuminen on johtanut kriittisen teorian omaksumiseen sen paremmin vaihtoehtoliikkeessä kuin sen tutkimuksessakaan. Mutta hyviä esimerkkejä ainakin löytyy.

Meikäläisten vihreiden *Suomi-lehdestä* voi toisaalta löytää puheenvuoroja, joiden mukaan »länsisaksalaiset yhteiskuntateoriat» hämärtävät vaihtoehtoliik-

* Kirjoitus perustuu »Yhteiskuntatieteet tulevaisuudentutkimuksen perspektiivistä» -seminaarissa Tampereella 9. 9. 83 käytettyyn puheenvuoroon.

keen yhteiskunnallista itseymmärrystä (Tammilehto 1983, 29). Toisaalta taas eduskuntavaaleja varten julkaistusta »Tehtävä napapiirillä» -kirjasta voi päätellä, että ainakin *Marcuse* on meillä hyväksytty vihreisiin. Tanskalaisen vaihtohtoliikkeen näkymiä käsittelevä kirjoitus Suomi-lehdessä jopa vakuuttaa, että laajasti ymmärretty kriittinen teoria on »kultakaivos, josta voidaan ammentaa käsitteitä ja teoriaa radikaalin ja itsetietoisien ympäristöliikkeen kehittämiseksi» (Laessøe 1983, 19).

Vaihtohtoliike haluaa kiertää marxismin, mutta kapitalismia se ei voi kiertää. Tässä tilanteessa kriittinen teoria voi näyttää jopa kultakaivokselta.

Vaihtohtoliikkeen tutkimuksessa oikeaoppisesta marxismista luopuminen näkyy esimerkiksi *Hirschillä* (1983). Mistään siirtymästä kriittisen teorian kannalle ei hänen kohdallaan tosin voida puhua, vaikka jotkut hänen ajatuksensa yhteiskuntatieteellisen tutkimuksen luonteesta ovatkin kovin tuttuja toisesta yhteydestä. Oireellista sitä vastoin on, että hyvin monet uusia liikkeitä tutkimaan ruvenneet marxistit tavaavat tällä hetkellä ahkerasti Jürgen *Habermasin* uusinta kirjaa. Erityisesti *Habermasin* (1981) ajatus »systeemin» tunkeutumisesta »elämismaailmaan» ja uusista liikkeistä elämismaailman puolustajina tuntuu lumonneen entiset pääomaloogikot.

Ei-marxilaisten ihastuksesta kriittiseen teoriaan kertovat *Grönholmin* (1982) ja *Nikkilän* (1983) teokset. Kömpelyydellään ne osoittavat kriittisen teorian kolmannen tulemisen meillä vasta ensimmäiseksi.

2. Pessimismi

Kriittinen teoria näyttää tarjoavan kaksi toisistaan poikkeavaa ulospääsytietä marxismin kriisistä. Toinen on *Adornon* ja *Horkheimerin* »Valistuksen dialektiikka» -teoksen edustama pessimistinen yhteiskuntafilosofia, toinen kriittisen teorian alkuperäinen »monitieteiseksi materialismiksi» nimetty tutkimusohjelma (*Bonss-Honneth* 1982, 12).

Nämä tiet voidaan rinnastaa edellä sanotun kanssa: vaihtohtoliike on tehnyt ajankohtaiseksi kriittisen teorian pessimismin ja vaihtohtoliikkeen tutkimustavan, jolla kriittinen teoria yritti empiirisen tutkimuksen avulla täydentää ja korjata marxilaista yhteiskuntateoriaa.

Adornon ja *Horkheimerin* pessimismi on mahdollinen ulospääsytie marxismin kriisistä siinä mielessä, että se auttaa vapautumaan yhdestä sitkeimmästä valistusajattelun jäänteestä, yhteiskunnallisen edistyksen ja tuotantovoimien kehityksen samaistamisesta. Marxismin kannalta kiusallinen kysymys tietysti on, mitä marxismista tämän jälkeen jää enää jäljelle. *Adornolla* ja *Horkheimerilla* ei jäänyt mitään, ja sama näyttää olevan asianlaita vaihtohtoliikkeen ajattelussa. Epäily teknologian kautta tuhoisia seurauksia saanutta tieteellistä rationaalisuutta kohtaan on kääntynyt myös marxismia vastaan. Vaihtohtoliike opiskelee mieluummin »budhalaista taloustiedettä» kuin marxilaista kapitalismikritiikkiä, vaikka jälkimmäinen kuinka vannonisi tehneensä pesäeron »tieteelliseen sosialismiin».

Asettuessaan luonnon hallinnan ja yhteiskunnallisen edistyksen samaistavaa porvarillis-proletaarista valistuksen perintöä vastaan vaihtoehtoliike näyttää sekä porvarin että proletaarin silmissä romanttiselta konservatismilta. Jos tiede ja tekniikka eivät ole edistystä, niin ei sitten mikään — vaihtoehdot näyttävät olevan nämä.

Annetaan proletaarilehden selostaa porvarin puhetta proletaarien kesä-tapahtumassa: »EVA:n johtaja, valt.tri Jukka Tarkka rinnasti tämän päivän vihreät 1700-luvun valistuksen vastareaktioon, romantiikkaan, joka piti tunnetta ja vaistoa järkeä luotettavampana ohjenuorana. Nykypäivän 'vihreitä neoromantikkoja' Tarkka muistutti siitä, että vaikka 1800-luvun yhteiskunta oli tekniikaltaan ja elinympäristöltään nykyiseen verrattuna todella pehmeä, olivat ihmiset silloin nälkäisiä, viluisia ja sairaita. 'Todella pehmeä yhteiskunta voi olla ihmiselle varsin kova ja tyly paikka' »(KU 5. 7. 83 selostaessaan Jyväskylän kesän aatteellista seminaaria).

Tässä kysymyksessä saattaa vaihtoehtoliikkeellä olla paljonkin opittavaa kriittiseltä teorialta. Nimittäin myös kriittisen teorian edistyspessimismi on tulkittu konservatismiksi. Viittaapa eräs länsisaksalainen kristillisdemokraatti hyväksyvästi Horkheimeriin todistelllessaan, että vihreys on konservatiivinen perusasenne (Remmers 1982, 203).

3. Materialismi

»Monitieteisen materialismin» kautta kulkee tie ulos marxismin kriisistä siinä mielessä, että se lupaa tehdä mahdolliseksi teorian korjaamisen empiirisen tutkimuksen avulla. Tätä tietä on Habermas yrittänyt kulkea jo kolme vuosikymmentä, mutta vasta eräiden hänen oppilaidensa töissä tämän tien yhteys kriittisen teorian alkuperäiseen ohjelmaan on selvästi tuotu esiin.

Mm. *Bonss*, *Dubiel*, *Honneth* ja *Söllner* kuuluvat siihen »kriittisen teorian työryhmään», joka on lähestynyt tutkimuskohdettaan aivan uudella tavalla. Vanhaan nähden jopa niin ylivoimaisella tavalla, että aikaisemmasta kirjallisuudesta ehkä vain *Jayn* (1973) klassinen tutkimus kestää vertailun.

Ryhmä luonnehtii lähestymistään »Frankfurtin koulun tieteelliseksi historiallistamiseksi». Aikaisemmat yritykset kriittisen teorian tuomiseksi yhteiskuntatieteelliseen keskusteluun ovat olleet historiattomia siinä mielessä, että on kokonaan unohdettu koulukunnan omat kysymyksenasettelut, sen tutkimien aiheiden runsaus, ja mikä tärkeintä: koulukunnan sosiaalishistorialliset synty- ja kehitysedellytykset. Elättämällä myyttiä yhtenäisestä kriittisestä teoriasta, joka historiallisesti jakaantuu enintään optimistiseen ja pessimistiseen vaiheeseen, on kriittinen teoria voitu tarjota valmiina ratkaisuna milloin mihinkin ajankohtaiseen kiistakysymykseen.

Mainittu työryhmä on sitä vastoin lähtenyt etsimään positiivista vaihtoehtoa positivismille tutkimalla sitä, miten kriittisen teorian tutkimusohjelma muotoutui, kuinka sitä toteutettiin empiiristen tutkimusten avulla, mitkä his-

torialliset tekijät vaikuttivat ohjelmaan ja sen toteutumiseen jne. Tuloksena on erinomaista historiallista materiaalia, jonka valossa monet myytit hajoavat.

Mutta tällä perinteen maahanpalauttamisella on käänköpuolensa. Kun perinne riisutaan myyteistä, on kriittisillä teoreetikoilla edessään kiusallinen kysymys, mitä riisumisen jälkeen kriittisestä teoriasta jää jäljelle. Kuvaavia ovat Dubielin (1978), Söllnerin (1979) ja Bonssin (1982) väitöskirjojen päätösluvut, joissa pohditaan kussakin omalta näkökannaltaan kriittisen teorian ajan-kohtaisuutta tänä päivänä: jaksot ovat hyvin lyhyitä ja hyvin varovaisia.

Olen itse valmis vielä pessimistisempään arvioon. Kaikesta »traditionaalisen teorian» (uuspositivismiin) vastaisuudestaan huolimatta kriittinen teoria edusti positivismia suhteessaan empiiriseen tutkimukseen. En yritä tässä perustella väitettä, käsitettäköön se hypoteesiksi. Muistutan vain siitä, miten Horkheimerin ohjelma rajoitti kriittisyyden tutkimustulosten esittämiseen (Darstellung), mutta niiden tuottamiseen (Forschung) kelpasivat positivistien kehittelemät menetelmät sekä valmiit tulokset.

Jos väite pitää paikkansa, ei »monitieteisen materialismin» ohjelmasta ole ratkaisuksi marxismin kriisiin eikä metodiksi vaihtoehtoliikkeen tutkimukselle.

4. »Vaihtoehtoinen tulevaisuus»

»Ja niin muuttuu sosiologin pyrkimys tulevaisuuden täsmälliseen ennustamiseen poliittiseksi pyrkimykseksi toteuttaa järkevä yhteiskunta.»

Näin päättää Horkheimer kirjoituksensa »Ennustamisen ongelmasta yhteiskuntatieteissä». Hänen mielestään tulevaisuuden ennakointi ei ole mahdollista niin kauan kuin yhteiskuntaa hallitsevat sokeat voimat, joihin ihmiset eivät voi vaikuttaa. Vasta kun yhteiskunta »konstituoit itsensä järkevänä subjektina», on yhteiskunnan muuttaminen mahdollista ennakoida (Horkheimer 1933, 411).

Tämä on eräs kohta, jossa Horkheimer luonnehtii tutkimusohjelmansa eroa perinteiseen yhteiskuntatieteeseen. Kriittisen teorian piti olla järkevän yhteiskunnan toteuttamiseen pyrkivän yhteiskunnallisen subjektin itseymmärrystä. Ohjelman toteutuksessa tämä näkökulma kuitenkin väistyi. Sosiaalitutkimuksen instituutin empiiriset tutkimukset toteutettiin perinteisellä tavalla irrallaan kaikista yhteiskunnallisista liikkeistä.

Aikaisemmissa metodologisissa töissäni (Töttö 1980; 1981; 1982) olen koettanut selvittää, mitä empiirisen tutkimuksen kannalta merkitsisi, jos kriittisen teorian ohjelman tätä kohtaa noudatettaisiin. Vastaukseni on toimintatutkimus.

Vastauksen heikkoutena on se mitä edellä jo todettiin kriittisen teorian siirtämisestä nykypäivään tutkimatta sen ohjelman historiallisia ehtoja. Arvostelijani ovatkin nähneet vastauksessa Georg Lukácsin kaksikymmentäluvun »proletaarisen messianismin» piirteitä. Samalla tavoin kuin Lukácsin näkemykset vanhentuivat poliittisen tilanteen muututtua, samalla tavalla voidaan epäillä toimintatutkimuksen mahdollisuuksia nykyisen yhteiskunnan tutkimisessa.

Ainakin osaksi arvostelu johtuu siitä, että väite toimintatutkimuksen esikuvallisuudesta on luettu väärin. Se ei sano, että ollakseen antipositivisti yhteiskuntatieteilijän on hylättävä entinen tutkimustapansa ja ryhdyttävä tekemään toimintatutkimusta, koska vain se on oikeata yhteiskuntatiedettä. Väite on paljon monimielisempi. Se voidaan lukea vaikkapa näin: Kaikki yhteiskuntatutkimus on toimintatutkimusta tai näin: Toimintatutkimus tuo parhaiten esiin sen, millaista yhteiskuntatutkimus on.

Entäpä »yhteiskuntatieteet tulevaisuudentutkimuksen perspektiivistä»? Kyllä, väite pätee siihenkin. Juuri tulevaisuudentutkimuksesta onkin helppo löytää esimerkkejä, miten tutkimus vaikuttaa tulevaisuuden muotoutumiseen. Tavallisesti esimerkit tietysti kertovat tutkimuksen tarkoittamattomista seurauksista. Mutta millä tavalla menettelisi tulevaisuudentutkimus, joka lähtisi tietoisesti toimintatutkimuksen mallista?

Ilokseni voin antaa kysymykseen empiirisen vastauksen metodologisen järjestyksen sijasta. Tiedossani on elävä esimerkki. Se on yhteispuhjoismainen tutkimushanke nimeltä »Vaihtoehtoinen tulevaisuus» (ks. YK-tiedote 1/83). Tämä norjalaisen vaihtoehtoliikkeen alkuunpanema ja Pohjoismaiden neuvoston tuella toteutettava hanke pyrkii yhdistämään monitieteisen tulevaisuudentutkimuksen ja vaihtoehtoista tulevaisuutta luovan kansalaistoiminnan.

Olen mennyt hankkeeseen mukaan lähinnä sen metodologisen kiinnostavuuden takia. On mielenkiintoista nähdä, kuinka kriittisen teorian ajatus toimintaan sidotusta tiedon tuottamisesta siinä toteutuu. Lähtökohtana ainakin on:

Tulevaisuuden tutkiminen on tulevaisuuden tekemistä.

L Ä H T E E T :

- Bonss, Wolfgang: *Die Einübung des Tatsachenblicks*. Zur Struktur und Veränderung empirischer Sozialforschung. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1982.
- Bonss, Wolfgang — Honneth, Axel (hrsg.): *Sozialforschung als Kritik*. Zum sozialwissenschaftlichen Potential der Kritischen Theorie. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1982.
- Dubiel, Helmut: *Wissenschaftsorganisation und politische Erfahrung*. Studien zur frühen Kritischen Theorie. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1978.
- Grönholm, Christoffer: *Frankfurtskolan och åttioalets kritiska nytänkande*. Helsingfors 1982.
- Haavisto, Pekka (toim.): *Tehtävä napapiirillä* — kadonnutta aatetta metsästävässä. Perusta ry, Vaasa 1983.
- Habermas, Jürgen: *Theorie des kommunikativen Handelns*. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1981.
- Hirsch, Joachim: *Turvavaltio*. »Saksan malli», sen kriisi ja uudet yhteiskunnalliset liikkeet. Osuuskunta Vastapaino, Jyväskylä 1983.
- Horkheimer, Max: *Zum Problem der Voraussage in den Sozialwissenschaften*. Zeitschrift für Sozialforschung 3/1933.
- Jay, Martin: *The Dialectical Imagination*. A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research 1923—1950. Little, Brown, 1973.

- Kansan Uutiset 5.7.1983.
- Laessøe, Jeppe: *Lipke tienhaarassa I*. Suomi 5/1983.
- Nikkilä, Juhani: *Kriittisen teorian byrokratiakonseptio*. Acta Universitatis Tamperensis A: 152, Tampere 1983.
- Remmers, Werner: Grün — eine konservative Grundhaltung. CDU und die Alternativen. Mettke, Jörg (hrsg.): *Die Grünen*. Regierungspartner von morgen? Rowohlt, Hamburg 1982.
- Söllner, Alfons: *Geschichte und Herrschaft*. Studien zur materialistischen Sozialwissenschaft 1929—1942. Suhrkamp, Frankfurt am Main 1979.
- Tammilehto, Olli: *Vastavoimien strategia*. Suomi 4/1983.
- Töttö, Pertti: *Metodologisia tilkkuja ja matonkuteita*. Tampereen yliopisto, Yhteiskuntatieteiden tutkimuslaitos B: 28. Tampere 1980.
- Töttö, Pertti: *Lukács ja hermeneutiikka*. Tutkielma »Historia ja luokkatietoisuuden» totaliteetin käsitteestä. Tampereen yliopisto, Yhteiskuntatieteiden tutkimuslaitos B: 32. Tampere 1981.
- Töttö, Pertti: *Yhteiskuntatiede ja toiminta*. Objektivismin kriitistä yhteiskuntatieteiden metodologiassa. Tampereen yliopisto, Yhteiskuntatieteiden tutkimuslaitos A: 55. Tampere 1982.
- YK-tiedote 1/1983.